

Mateusz Karolak

Uniwersytet Wrocławski

Migranci powrotni z Wielkiej Brytanii do Polski – przyczyny powrotów z perspektywy biograficznej*

STRESZCZENIE W artykule zaproponowano krytyczno-realistyczne podejście w badaniach biograficznych jako teoretyczną ramę badań znaczeń powrotu dla poakcesyjnych migrantów z Wielkiej Brytanii do Polski. Na podstawie wyników badań empirycznych, subiektywnie rozumiane przyczyny powrotów podzielono ze względu na kierunek powrotu, który opisuje z jednej strony okoliczności wpływające na decyzję o „wyjeździe z” kraju emigracji, z drugiej strony – sytuacje skłaniające do „powrotu do” Polski. Za drugie kryterium podziału przyjęto rodzaj celów, do których doprowadzić ma powrót. W ostatniej części artykułu zaproponowano typologię znaczeń nadawanych decyzji o powrocie i opisano cztery typy powrotów.

SŁOWA KLUCZOWE

MIGRACJE POWROTNE,
KRYTYCZNY REALIZM,
AUTOBIOGRAFICZNE
WYWIADY NARRACYJNE,
PRZYCZYNY MIGRACJI
POWROTNYCH, POLSKA,
WIELKA BRYTANIA

*Praca nad tą publikacją była możliwa dzięki wsparciu finansowemu ze środków projektu FP7-PEOPLE-2012-ITN „Changing Employment” (The changing nature of employment in Europe in the context of challenges, threats and opportunities for employees and employers), projekt nr 317321.

Wprowadzenie

Choć nie sprawdziły się medialne prognozy dotyczące masowego powrotu Polaków z dotkniętych kryzysem finansowym państw Unii Europejskiej (Iglicka, Ślusarczyk 2010; Iglicka 2010), część emigrantów zdecydowała się wrócić do kraju. Według wyników ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego, od transformacji systemowej do momentu przeprowadzenia spisu w 2011 roku, do Polski wróciło 730 tys. migrantów długoterminowych, czyli osób, które po emigracji przez przynajmniej rok przebywały za granicą. W latach 2002–2011 liczba ta wynosiła 299 tys., z czego tylko z Wielkiej Brytanii wróciło 73 tys. osób (GUS 2013: 72). Migracje powrotne jeszcze do niedawna były zaniebdanym obszarem dociekań naukowych (Babiński 2008; Markowitz, Stefansson 2004; Nowicka 2008), niemniej jednak w ostatnich latach kwestia powrotów emigrantów do Polski jest coraz częściej poruszana w mediach i stała się tematem rosnącej liczby opracowań naukowych (Cieslik 2011; Grabowska-Lusińska 2010; White 2014). Większość podejść do migracji powrotnych, które dotychczas stosowano w polskich badaniach, traktuje decyzję o powrocie albo jako rezultat strukturalnych – zazwyczaj makroekonomicznych – czynników determinujących podejmowane przez migrantów działania, albo jako konsekwencję racjonalnego wyboru opartego na analizie zysków i strat. Te dwa rodzaje podejścia do przyczyn powrotu emigrantów odzwierciedlają szerszy, z punktu widzenia socjologii, problem ujęcia relacji między strukturą a sprawstwem¹ (*agency*) (Bakewell 2010). Celem niniejszego artykułu jest poszerzenie zakresu toczących się debat na temat przyczyn powrotów z emigracji oraz dokonanie, wpisującej się w tradycję biograficznych badań nad migracjami, analizy znaczeń nadawanych powrotom przez poakcesyjnych emigrantów z Wielkiej Brytanii do Polski.

Aby przekroczyć ograniczenia wynikające z pomijania wpływu na przebieg migracji zarówno struktury, jak i sprawstwa, jako ramę teoretyczną badań wykorzystano krytyczny realizm Margaret S. Archer (2007) oraz wynikające z niego krytyczno-realistyczne podejście w badaniach biograficznych (Mrozowicki, Turk, Domecka 2013). Po krótkim omówieniu podejść głównych teorii migracji do zjawiska powrotu, zaprezentowano ramy teoretyczne, metodologię oraz wstępne wyniki prowadzonych w latach 2013–2014 badań jakościowych nad migracjami powrotnymi z Wielkiej Brytanii do Polski.

Przyczyny powrotów – struktura i sprawstwo w teoriach migracji powrotnych

Problem relacji między strukturą a sprawstwem jest jednym z podstawowych zagadnień socjologii. Pytanie o to, do jakiego stopnia działania ludzi determinowane są wpływem rozmaicie definiowanych struktur, a na ile wynikają ze sprawstwa jednostki, zadawane jest również w badaniach nad migracjami, w tym migracjami powrotnymi. Jak wskazuje jednak Ewa Morawska (2004 za Grzymała-Kazłowska 2013), teoriom migracji często brakuje dostatecznego osadzenia w szerszej teorii społecznej. W badaniach nad przyczynami powrotów z emigracji można zauważyć wyraźną tendencję do ekonomizacji kontekstu podjęcia decyzji o powrocie. U podstaw podejścia neoklasycznego leży założenie o zindywidualizowanym, racjonalnym aktorze, który – zauważywszy różnicę w płacach między dwoma państwami – decyduje się na emigrację do tego, w którym może uzyskać wyższe zarobki. Decyzja o powrocie jest w tym ujęciu uznawana za porażkę emigranta, który nie był w stanie zarobić tyle, ile oczekiwał (Cassarino 2004).

¹ W niniejszym artykule autor zgodnie z propozycją redaktorów książki Margaret Archer *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa* decyduje się, by angielskie *agency* tłumaczyć jako „sprawstwo”. Inne możliwe tłumaczenia na język polski to „sprawczość”, „podmiotowość sprawcza” oraz „podmiotowość” (Mrozowicki 2013: VII).

Problematyczność założenia o całkowitym odizolowaniu jednostki w podejmowanych przez nią działaniach zauważyli zwolennicy nowej ekonomicznej teorii migracji (*new economics of labor migration*). Według tej teorii decyzję o emigracji jednostki należy traktować jako efekt racjonalnej kalkulacji podjętej wspólnie przez członków jakiejś grupy społecznej, przede wszystkim rodziny lub lokalnej społeczności. W tym ujęciu powrót następuje w momencie realizacji zaplanowanych wcześniej ekonomicznych celów (np. zgromadzenie ustalonego wcześniej poziomu oszczędności) i traktowany jest jako sukces (Cassarino 2004).

W oba te teoretyczne nurty wpisuje się teoria kapitału ludzkiego, istotna przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, stała się „dominującą tradycją w badaniach nauk społecznych nad migracjami” (Ho, Alcorso 2004: 238). Po drugie, jej założenia obecne są w rekomendacjach skierowanych do rządów państw Unii Europejskiej, zakładających, że powroty z emigracji wiążą się z akumulacją kapitału ludzkiego i stopą jego zwrotu wyższą niż w wypadku braku wyjazdu (np. European Commission 2013). Znamiennym przykładem zastosowania teorii kapitału ludzkiego do migracji powrotnych w obrębie Unii Europejskiej jest praca Christiana Dustmanna oraz Yorama Weissa (2007), którzy zakładają, że przyczyn powrotu mogą być trojaki. Pierwszą z nich jest zmniejszenie różnicy w cenach względnych w ojczystym kraju emigranta oraz kraju jego emigracji, drugą – istotny spadek wartości siły nabywczej waluty, w której migrant otrzymuje wynagrodzenie, trzecią zaś – uznanie przez imigranta, że poziom kapitału ludzkiego zgromadzonego podczas wyjazdu pozwoli mu uzyskać wyższą stopę zysku po powrocie do ojczyzny.

W przedstawionych teoriach ekonomicznych, migrantowi czy też rodzinie migranta, przypisywane jest nieskrępowane (ekonomiczne) sprawstwo. Nie jest jednak uwzględniany szerszy kontekst społeczny i polityczny kraju emigracji i powrotu. Jak zauważają Stephen Castles i Mark Miller (2012: 43), „traktowanie migrantów jak indywidualnych graczy rynkowych, którzy dysponują pełną wiedzą o dostępnych im możliwościach i swobodą dokonywania racjonalnych wyborów, jest wręcz absurdalne”.

Z drugiej strony spektrum podejść teoretycznych do badań nad migracjami powrotnymi znajduje ujęcie strukturalne, w którym migracje i powroty nie są efektem racjonalnej decyzji jednostki lub grupy, do której należą, lecz wynikają przede wszystkim ze strukturalnych uwarunkowań w państwach przyjmujących i wysyłających. Przepływy ludności między krajami to pochodna ekonomicznego podziału świata na kraje bogate i biedne (globalną Północ oraz Południe), a także umiejscowienia poszczególnych grup w strukturze społecznej (Castles, Miller 2012). Ujęcie takie nie wyjaśnia jednak, jak dochodzi do sytuacji, w której pomimo bardzo podobnych warunków materialnych na emigrację czy powrót decyduje się tylko część osób.

Osobną perspektywę teoretyczną dotyczącą migracji powrotnych oferuje transnacjonalizm, zgodnie z którym część emigrantów, często przedstawicieli wolnych zawodów, tworzy ponadgraniczną, transnarodową przestrzeń (Vertovec 2009). Częste podróże między krajami, utrzymywanie licznych międzynarodowych kontaktów oraz uczestnictwo – czasami częściowe – w kilku, zazwyczaj dwóch kulturach naraz, prowadzą do stworzenia nowych, niemieszczących się w kategoriach narodowych, sposobów życia. Konsekwentnie, z perspektywy transnacjonalizmu, zmienia się również rozumienie powrotu. Nie ma już mowy o powrocie na stałe i w każdym momencie możliwy jest ponowny wyjazd. W takiej sytuacji znajdują się np. migranci wahadłowi, którzy regularnie pracują kilka miesięcy za granicą, aby kolejne kilka miesięcy spędzić w Polsce. Jak zauważa jednak Marek Okólski (2009), po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej zmniejszyła się skala tego typu migracji.

Dla zrozumienia poakcesyjnych powrotów Polaków ważne jest również dostrzeżenie specyfiki współczesnej emigracji. Część badaczy (np. Grabowska-Lusińska, Okólski

2009) wskazuje na nowy charakter poakcesyjnych migracji, które cechuje płynność i nieprzewidywalność. Jak podsumowują Agnieszka Fihel oraz Izabela Grabowska (2010: 6):

O ile w odniesieniu do remigracji lat 90. uzasadnione i możliwe było badanie motywacji powrotu [do Polski – dop. M.K.] (...), czy też wpływu reemigracji osób wysoko wykształconych na przemiany ustrojowe w Polsce (...), o tyle poakcesyjna mobilność, z uwagi na swoją płynność (Engbersen, Snel i de Boom 2010), wymyka się jasnym kryteriom i socjologicznym narzędziom badania.

Krytyczny realizm społeczny – nowa perspektywa nad mechanizmami powrotu

Z przedstawionej powyżej analizy teoretycznych wyjaśnień migracji powrotnych wyłania się problem, w jaki sposób, w obrębie jednej spójnej teorii, badać przebieg procesu migracji powrotnej, tak aby, z jednej strony, nie odbierać migrantom sprawstwa, a z drugiej uznać wpływ zewnętrznych czynników i struktur. W niniejszym artykule zaproponowano, by w badaniach nad przyczynami oraz mechanizmem migracji powrotnych wykorzystywać krytyczny realizm Margaret S. Archer (2007) oraz wynikające z niego krytyczno-realistyczne podejście w badaniach biograficznych (Mrozowicki, Turk, Domecka 2013).

Po pierwsze, przyjęto krytyczno-realistyczną definicję struktury społecznej, definiując ją jako „system relacji pomiędzy pozycjami społecznymi” (Porpora 1998: 344). Zakładam, że struktura charakteryzuje się emergentnymi właściwościami niesprowadzalnymi do sumy działań poszczególnych jednostek. Margaret S. Archer podkreśla dualizm struktury oraz sprawstwa i wskazuje na tę cechę jako odróżniającą propozycję teoretyczną krytycznych realistów od innych teorii, określonych jako konfliktowe (np. teorii praktyki Pierre’a Bourdieu czy też teorii strukturacji Anthony’ego Giddensa). Jak pisze Archer (2013: 20): „Ontologicznie zarówno struktura, jak i sprawstwo są konceptualizowane jako oddzielne warstwy (strata) rzeczywistości, ponieważ mają odmienne, nieredukowalne siły przyczynowe i własności”.

Po drugie, odwołuję się do dyskusji toczonych na gruncie socjologicznych teorii sprawstwa (Giddens 2003; Sztompka 2005; Archer 2013). Zgodnie z krytyczno-realistycznym ujęciem sprawstwa założono, że jest ono zdolnością czynienia różnicy w społeczeństwie, niezależnie od intencji podmiotów działania. Sprawstwo na poziomie jednostki przejawia się w jej dążeniu do realizacji projektu życiowego, wynikającego z odnoszącej się do potrzeb naturalnych, praktycznych i społecznych indywidualnej konfiguracji najważniejszych celów (*ultimate concerns*)². To właśnie indywidualna konfiguracja celów stanowi o tożsamości jednostki, która, wybierając spośród dostępnych jej w obrębie struktury społecznej ról, dąży do ich realizacji (Archer 2007).

Mechanizm, który pośredniczy pomiędzy strukturą a sprawstwem, stanowi emergentną cechę jednostki, jaką jest refleksyjność. Definiowana jako „regularne aktualizowanie (*exercising*) zdolności mentalnej, podzielanej przez wszystkich normalnych ludzi, do postrzegania się w relacji do ich (społecznych) kontekstów i vice versa” (Archer 2007: 4), odbywa się za pomocą wewnętrznej konwersacji.

Prowadząc dialog wewnętrzny, hierarchizuje on [podmiot – dop. M.K.] swoje cele, oddzielając cele nadrzędne (ostateczne) od podrzędnych, a następnie wypracowuje takie formy zaangażowania, które na dłuższą metę będą dla niego możliwe do zaakceptowania i zrealizowania (Domecka 2013).

² Ze względu na dwuznaczność polskiego tłumaczenia *ultimate concerns* jako „ostateczne troski” (Archer 2013) autor decyduje się *ultimate concerns* tłumaczyć zamiennie jako „najważniejsze” lub „ostateczne cele”.

Owe formy zaangażowania, czyli działania, odbywają się w nie zawsze trafnie ocenianym przez podmiot kontekście, zwanym przez Archer (2013: 22) „ustrukturyzowanymi okolicznościami”, które mogą ułatwiać lub utrudniać dążenie jednostki do realizacji ostatecznych celów.

W celu wykorzystania teorii krytycznego realizmu w badaniach nad migracjami powrotnymi zastosowano krytyczno-realistyczne podejście do badań biograficznych (Mrozowicki, Turk, Domecka 2013). Podejście to integruje krytyczny realizm z metodą biograficzną w formie proponowanej przez Fritza Schütze (1984) oraz autobiograficznymi wywiadami narracyjnymi jako techniką zbierania danych. Ogniwami łączącymi dwie tradycje są pojęcia pracy biograficznej oraz refleksyjności. Praca biograficzna wiąże się z rewizją tożsamości i spojrzeniem przez podmiot na jego dotychczasową biografię przez pryzmat zarówno swoich wcześniejszych decyzji, jak i zewnętrznych uwarunkowań (Schütze 2007; Strauss, Corbin 1998). Istotne dla zrozumienia pracy biograficznej jest założenie, że dochodzi do niej najczęściej w obliczu istotnych zmian życiowych, wśród których bez wątpienia wymienić można również emigrację (Spano, Perone, Domecka 2013) oraz powrót. Praca biograficzna może być również ukierunkowana na przyszłe działania, które mają służyć realizacji zmienionej tożsamości lub, w ujęciu Archer, realizacji projektu życiowego. Podobnie jak refleksyjność, praca biograficzna jest działalnością umysłową, polegającą na wewnętrznej konwersacji lub rozmowie ze znaczącymi innymi (Mrozowicki, Turk, Domecka 2013).

Podstawową zaletą zastosowania teorii krytycznego realizmu społecznego oraz krytyczno-realistycznego podejścia w badaniach przyczyn migracji powrotnych jest możliwość spojrzenia na proces migracji powrotnej w sposób pozwalający na uniknięcie redukcjonizmu i wyjście poza perspektywę ekonomiczną. Wykorzystanie techniki wywiadu narracyjnego dla celów zbierania danych pozwala z jednej strony na dotarcie do znaczeń nadawanych przez migranta decyzjom o powrocie i prześledzenie zmian w hierarchii jego/jej najważniejszych celów, z drugiej – na zidentyfikowanie strukturalnych możliwości i barier pojawiających się na drodze realizacji życiowych projektów emigrantów.

Metodologia badań

W okresie od listopada 2013 do września 2014 roku przeprowadzono 22 autobiograficzne wywiady narracyjne z migrantami powrotnymi do Polski z Wielkiej Brytanii (10) oraz migrantami powrotnymi, którzy, po przynajmniej półrocznym pobycie w Polsce, zdecydowali się na ponowną emigrację (12)³. Wszyscy respondenci przebywali za granicą przynajmniej przez rok. Wśród rozmówców było dwanaście kobiet oraz dziesięciu mężczyzn. Badani w momencie realizacji wywiadów mieli od 23 do 50 lat, jedenastu rozmówców nie przekroczyło 30. roku życia. Wywiady w Polsce przeprowadzono przede wszystkim w województwie dolnośląskim (9), które wybrane zostało jako jeden z „przyciągających” migrantów powrotnych obszarów (wracało tam proporcjonalnie więcej osób niż wynikałoby to z udziału mieszkańców woj. dolnośląskiego w ogólnej liczbie emigrantów) (Anacka, Fihel 2013). Wybór Wielkiej Brytanii jako kraju badań z reemigrantami wynikał z faktu, że jest to kraj najczęściej wybierany przez polskich emigrantów. Według danych GUS w 2012 i 2013 roku przebywało tam odpowiednio 637 tys. oraz 642 tys. Polaków (GUS 2014). Wywiady z reemigrantami przeprowadzono głównie w Szkocji (9). Dobór respondentów odbywał się początkowo metodą kuli śnieżnej; część respondentów zgłosiła się w odpowiedzi na ogłoszenie o badaniach rozesłane pocztą elektroniczną oraz umieszczone na forach dla

³ Jeden wywiad przeprowadzono w Szkocji z parą, w której rozmówca był reemigrantem, a rozmówczynie szkykowała się do powrotu do Polski.

emigrantów. Z czasem dobór próby stał się teoretyczny i próbę poszerzono o migrantów mieszkających w Warszawie (1) oraz Londynie (3), stolicach, które teoretycznie przyciągają migrantów powrotnych oraz reemigrantów. Badania nad powrotami są kontynuowane, a poniższy artykuł ma na celu prezentację ich wstępnych wyników.

Każdy wywiad rozpoczynał się pytaniem: „Czy mógłby Pan opowiedzieć historię swojego życia od samego początku, pierwszych wspomnień? Jak to się stało, że jest Pan osobą, którą jest dzisiaj?”. Po wyraźnym zakończeniu przez rozmówcę swobodnej narracji tzw. kodą (Konecki 2000) przechodzono do drugiej części wywiadu – zadawano pytania mające wyjaśnić biograficzne nieścisłości. W trzeciej części wywiadu, o ile odpowiedzi nie pojawiły się wcześniej, pytania dotyczyły bezpośrednio emigracji, w tym migracji powrotnej, a także przebiegu życia zawodowego rozmówcy.

Zebrane dane zanalizowano zgodnie z metodologią teorii ugruntowanej (Glaser, Strauss 1967/2009). Wykorzystano procedury „kodowania otwartego”, a następnie „kodowania selektywnego”, z których wyłoniły się kategorie kluczowe dla stworzenia typologii motywacji do powrotów. Wywiady zakodowano przy użyciu oprogramowania NVivo 10.

Podczas analizy zebranych danych, otwartość teoretyczną na zjawiska wyłaniające się z danych połączono z „teoretyczną wrażliwością” opartą na „wiedzy socjologicznej badacza, [jego – dop. M.K.] przygotowaniu i umiejętnościach konceptualnego rozumienia danych przedmiotowych” (Glaser 1992: 27). Głównymi „pojęciami uwrażliwiającymi” były pochodzące z teorii krytycznego realizmu pojęcia „ostatecznych celów” (*ultimate concerns*) oraz „projektu życiowego”.

Wstępna analiza przeprowadzonych wywiadów pozwoliła stworzyć typologię znaczeń nadawanych przez migrantom ich decyzjom o powrocie. Główne kryteria podziału wyznaczono w dwóch wymiarach (por. tab. 1) nazwanych *kierunkiem powrotu* oraz *typem celu (concern)*, do którego realizacji doprowadzić ma powrót.

Pierwsze wyłaniające się z danych kryterium podziału przyczyn powrotów, *kierunek powrotu*, opisuje z jednej strony okoliczności wpływające na decyzję o opuszczeniu kraju emigracji (mowa wtedy o „wyjeździe z”, a w niektórych przypadkach – nawet „ucieczce z/od”), z drugiej strony – sytuacje skłaniające do „powrotu do” Polski. W przypadku „wyjazdu z” oczekiwana przez migranta sytuacja w Polsce ma drugorzędne znaczenie, i na odwrót – kiedy następuje „powrót do”, ważniejsze niż sytuacja w kraju emigracji okazują się okoliczności przyciągające migranta do Polski. *Kierunek powrotu* może wynikać z różnych czynników, zarówno na poziomie makro (np. kryzys ekonomiczny, poprawa sytuacji ekonomicznej w Polsce), mezo (np. zmiana nastawienia lokalnej społeczności wobec Polaków, problemy z prawem czy możliwość podjęcia studiów w Polsce), jak i mikro (np. zakończenie lub rozpoczęcie związku, utrata pracy czy chęć opieki nad pozostającymi w Polsce dziećmi lub rodzicami). Oś ta jest analogiczna do podziału na osoby „uciekające z” danego kraju oraz „uciekające do” innego państwa, proponowanego w biograficznych badaniach nad europejskimi tożsamościami emigrantów (Kaźmierska, Piotrowski, Waniek 2011).

Z rozmów z migrantami powrotnymi wynika jednak, że czynniki wpływające na kierunek powrotu nie są rozstrzygające w procesie podejmowania decyzji o powrocie do kraju. Ważniejszym elementem okazują się rozmaite, aktualizowane w obliczu istotnych biograficznych doświadczeń projekty życiowe emigrantów. Ich realizacja wiąże się z osiągnięciem *celów, do których doprowadzić ma powrót*. Analiza zebranych historii życia migrantów powrotnych wskazuje, że projekty życiowe osób decydujących się na powrót mogą wiązać się z dążeniem do realizacji dwóch podstawowych typów „ostatecznych celów” (*ultimate concerns*). Po pierwsze – *celów instrumentalnych*, opartych na refleksyjnym wyborze opcji korzystniejszej z punktu widzenia emigranta, dotyczącej m.in. pracy czy edukacji, oraz

wynikających z nich prestiżu; po drugie – *celów nieinstrumentalnych*, do których zalicza się m.in. bycie w związku, jakość relacji z partnerem/partnerką, poczucie odpowiedzialności za bliskich (starszych rodziców lub dzieci), chęć realizacji pasji czy wreszcie patriotyczne poczucie obowiązku wobec Polski.

W efekcie nałożenia na siebie dwóch opisanych osi pojawiła się matryca, w którą wpisano cztery typy znaczeń nadawanych decyzjom o powrocie: powrót jako inwestycja, powrót jako test, powrót jako wybór moralny oraz powrót jako azyl. Co istotne, prezentowane typy wynikają z abstrakcji subiektywnego postrzegania przez migrantów przyczyn powrotu i nie są tożsame z pojedynczymi historiami życia. We wszystkich badanych przypadkach decyzja o powrocie była wypadkową kilku czynników sklasyfikowanych w zaproponowanej typologii.

Tabela 1

Typologia znaczeń nadawanych decyzji o powrocie

Typ celu, do których doprowadzić na powrót	Kierunek powrotu	
	powrót do	wyjazd z
Cel instrumentalny	powrót jako inwestycja	powrót jako test
Cel nieinstrumentalny	powrót jako wybór moralny	powrót jako azyl

Źródło: opracowanie własne.

Wstępne wyniki badań

Powrót jako inwestycja

Jest to „powrót do” Polski jako miejsca, w którym możliwa jest realizacja *instrumentalnych celów*. Może być traktowany jako krok na drodze kariery i szansa na podjęcie lepiej płatnej lub bardziej prestiżowej pracy. Przykładowo 28-letnia Maja, która łącznie spędziła w Wielkiej Brytanii 3 lata, po skończeniu studiów w Polsce wyjechała ponownie do pracy jako kelnerka: „żeby sobie trochę ten budżet tak podreperować, żeby móc sobie spokojnie szukać pracy [w Polsce – dop. M.K.]”. Praca, którą akceptowała podczas studenckich wakacji oraz urlopu dziekańskiego, szybko przestała ją jednak zadowalać:

Pracowałam w tym samym miejscu, w którym pracowałam za drugim razem. Też nosiłam tacę, co mnie już..., no już chciałam po prostu lepszą po tych studiach. A co, wróciłam do tego i to było dla mnie takie trochę deprymujące. Nie mówię, że ten zawód jest jakiś zły, ale po prostu cały czas moje ambicje były wyższe.

Dla Mai emigracja po zakończeniu studiów okazała się istotnym momentem biograficznym, w którym dokonała oceny dotychczasowego życia zawodowego i stwierdziła, że woli pracować w Polsce zgodnie z wykształceniem, ale za mniejsze pieniądze. Podjęcie decyzji nie było jednak łatwe. Istotną rolę w całym procesie odegrały namowy męża, pracującego wraz z nią za granicą: „I ten moment powrotu, to mówię, to takie dosyć niesprecyzowane, bo mój mąż chciał wracać, a ja tak trochę tak się skusiłam tym łatwiejszym życiem”.

Inną formą powrotu jako inwestycji, pojawiającą się w wywiadach, jest powrót do Polski na studia. 29-letni Krzysztof wspomina: „Pojechałem odłożyć gotówkę, pojechałem tam odłożyć pieniądze i cały czas myślałem, żeby wrócić na studia, i tak też zrobiłem”. W podejmowaniu decyzji o podjęciu studiów wyższych w Polsce, a nie w Wielkiej Brytanii, oprócz

poziomu znajomości języka angielskiego, istotna okazuje się również wysokość czesnego w Anglii, dochodząca do 9 tys. funtów. W historii życia dwóch rozmówców wystąpiła sekwencja polegająca na początkowym wyjeździe za granicę w celu zaoszczędzenia pieniędzy, następnie powrotu do Polski na studia i, po uzyskaniu dyplomu, ponowna emigracja do Wielkiej Brytanii.

Ważną cechą powrotu jako inwestycji jest jego staranne zaplanowanie, często przed początkowym wyjazdem z kraju. Było tak w przypadku 50-letniego Romana, który na pytanie, kiedy podjął decyzję o powrocie, odpowiada: „No od razu, zanim pojechałem”. Przeprowadzone w województwie śląskim badania wśród migrantów powrotnych wykazały, że 33,3% z przepytanych zadeklarowało realizację ówczesnie założonego planu jako przyczynę powrotu, a 62% spośród tej grupy stanowiły osoby, które wcześniej zaplanowały długość pobytu za granicą (Bieńkowska, Szymańska, Ułasiński 2011).

Kolejną cechą powrotu jako inwestycji jest często rozpoczęcie poszukiwania pracy w Polsce jeszcze podczas pobytu za granicą. Tak też było w przypadku Patrycji:

I jakoś się tak z tego wychowałam, ale zaczęłam myśleć o tej Polsce, potem znowu parę miesięcy później (...) jak kończyłam studia [i – dop. M.K.] pisałam swoje *dissertation*, swoją pracę dyplomową, to zaczęłam się troszkę rozglądać i, pamiętam, aplikowałam tylko i wyłącznie na 2 pozycje w Polsce.

Patrycja decyzję o powrocie podjęła dopiero w momencie otrzymania pracy. Takie działanie świadczyć może o rozważnym planowaniu podejmowanych decyzji i świadomym budowaniu kariery zawodowej. Dla emigrantów, traktujących powrót jako inwestycję, Polska staje się atrakcyjna, o ile zauważają, że mają w niej szansę na rozwój swojej kariery, która traktowana jest jako jeden z najważniejszych celów instrumentalnych.

Przyczyną powrotu jako inwestycji może być również chęć prowadzenia własnej działalności gospodarczej. Ten typ powrotu wpisuje się w założenia teorii kapitału ludzkiego (Dustmann, Itzhak, Yoram 2011). Osoby traktujące powrót jako inwestycję podawane są jako przykłady emigracji zakończonej sukcesem, która przyczynia się nie tylko do poprawy sytuacji jednostki, lecz także wpływa pozytywnie na rozwój polskiej gospodarki, m.in. dzięki stawianej w opozycji do drenażu mózgow (brain drain) cyrkulacji mózgow (brain circulation) (Zimmermann, Zaiceva 2012).

Należy jednak zaznaczyć, że pomimo obecności pozytywnych przykładów integracji migrantów powrotnych na rynku pracy, powrót traktowany jako inwestycja nie zawsze kończy się transferem umiejętności, oczekiwanym z punktu widzenia teorii kapitału ludzkiego (Brzozowski 2012). Część osób na swojej drodze napotyka strukturalne przeszkody, które uniemożliwiają zastosowanie zdobytego za granicą doświadczenia. Przykładowo, Krzysztof na pytanie, czy doświadczenie zdobyte podczas emigracji pomaga mu podczas pracy w Polsce, stwierdza:

Tak bym chciał. Natomiast myślę, że to nie ma znaczenia. Znaczy zacząłem, pracuję tutaj [w hotelu w Polsce – dop. M.K.], (...) pracowałem [za granicą – dop. M.K.] w różnych hotelach, więc można powiedzieć, to były hotele 5–4-gwiazdkowe, Marriott, Hilton, wydawało mi się, że tam są wysokie standardy, i rzeczywiście były, ale i zostałem, powiedzmy, że zostałem w jakiś tam sposób wyszkolony, ale to się w ogóle nie przydaje. A to dlatego się nie przydaje, ponieważ wracając tutaj, nawet jakbyś chciał realizować te standardy, to jesteś jeden i za chwilę zaczynasz robić, pracować i zachowywać się dokładnie tak jak inni.

Historia Krzysztofa pokazuje, że umiejętności uzyskane za granicą nie zawsze są oczekiwane przez polskich pracodawców, a migranci powrotni nie są zdezeterminowani na tyle,

by za wszelką cenę zmieniać zastane okoliczności. Maja tak podsumowuje „szokujące” zetknięcie z polską rzeczywistością po powrocie:

już do końca życia chyba będę patrzyła na to tak niefajnie. Chociaż... , można też się do tego przyzwyczaić, bo po miesiącu/dwóch w Polsce już mówiłam: Boże, no przecież tak tu jest, no... Maja, gdzie jesteście? Mówię: w Polsce. No i trzeba podkulić ogon i pani urzędnicze grzecznie odpowiadać, bo ona tutaj rządzi.

Powrót jako test

Jest to związany z realizacją *instrumentalnych celów* typ motywacji do powrotu, który prowadzi do „wyjazdu z” kraju emigracji w konsekwencji zachodzących w nim zmian. Powrót jako test jest częsty wśród emigrantów bez doświadczenia pracy w Polsce, co ilustruje wypowiedź Patrycji: „cały czas miałam takie wrażenie, że ja jednak będę chciała wrócić, a przynajmniej spróbować, zobaczyć, bo ja nigdy nie pracowałam w Polsce”. Podobną motywację zaobserwowano również wśród osób, które po kilku latach za granicą zaczęły dostrzegać ujemne strony emigracji i stwierdziły, że „chcą dać Polsce szansę”, często pod wpływem napływających z kraju informacji o polepszeniu się sytuacji na rynku pracy, przy jednoczesnym pogorszeniu sytuacji w kraju pobytu. Tak też było w przypadku 30-letniej Zofii:

No i pod koniec 2010 roku [po 2,5 roku – dop. M.K.] wróciłam do Polski, a zdecydowałam się na to, bo miało być dobrze, miało być tak, yyy, kolorowo i w ogóle miała być praca, i miało być „och” i „ach”. Yyy, bo tutaj w ogóle Europa w kryzysie, a w Polsce nic się nie dzieje, niby nic się nie dzieje. No i rzeczywiście nic się nie działo [śmiech] ani w tym złym kierunku, ani w dobrym [śmiech], ekhm, no i przyjechałam...

Ważną rolę w podejmowaniu przez emigrantów decyzji o powrocie do Polski na próbę odgrywały bezpośrednio relacje wcześniejszych migrantów powrotnych, co ilustruje historia Bartosza:

Wrócili moi znajomi w 2007, tacy bardzo dobrzy znajomi, i znaleźli sobie pracę i mówią: wracaj, wracaj, jest całkiem fajnie, no i wtedy było całkiem niezłe. Podejrzewam, że ci wracający migranci nakręcili trochę ten boom mieszkaniowy. Także, no i poza tym gospodarka troszeczkę chyba tam się rozkręciła, ja nie wiem, w jakim stopniu emigracja... No po prostu wiadomo, że ludziom, jak się da wolną rękę, to coś tam zrobią. Więc gospodarka też się rozkręciła i jak w 2004 było nieciekawie, [to – dop. M.K.] w 2007 ludzie zaczęli już trochę wracać [do Polski – dop. M.K.], no i stwierdziłem, że co, wróć.

Choć ten typ motywacji do powrotu można interpretować w kategoriach intencjonalnej nieprzewidywalności, zaobserwowanej wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii (Eade, Drinkwater, Garapich 2007), często wiąże się z elementami zarządzania ryzykiem i utrzymaniem „na wszelki wypadek” międzynarodowych powiązań, zarówno osobistych, jak i instytucjonalnych. Ciekawy przykład znajdujemy w historii Moniki opisującej wyjazd ze Szkocji: „A przy tym, wiesz, ja nie zamykałam wszystkiego w ten sposób, żeby sobie odcinać drogę powrotu, więc nie musiałam, nie wiem, zamykać kont w bankach, czy, czy... wiesz, gdzieś ogłaszać, że ja wyjechałam, nie?”.

Wśród żyjących za granicą par zaobserwowano strategię polegającą na powrocie do Polski najpierw jednej osoby, podczas gdy partner, który pozostał w Wielkiej Brytanii, nie rezygnował z pracy i mieszkania do momentu podjęcia wspólnej decyzji o kraju wspólnego zamieszkania. Cytowana już Patrycja stwierdza:

No i mój chłopak, wydaje mi się, że mój chłopak też był sam ciekawy, że... niby nie chciał wracać, ale miał też chyba taką cichą nadzieję, że ja pojadę i okaże się wszystko super, i że on też się zdecyduje, że jakby, że go przekonam. Z jednej strony chyba miał nadzieję, że go przekonam, a z drugiej strony chyba miał nadzieję, że się sama zniechęcę i on mnie nie będzie musiał przekonywać [śmiej], że się to samo rozwiąże po prostu.

W przypadku gdy „test” nie powiódł się i migrant powrotny nie znalazł zadowalającej go pracy lub nie poradził sobie, jak określiła to Maja, ze „zderzeniem z polską mentalnością”, często następowała reemigracja. Anne White (2014: 36) wskazuje, że część reemigrantów, których nazywa podwójnymi migrantami, decyduje się osiedlić na stałe w Wielkiej Brytanii. Tak też można interpretować zachowanie Patrycji i Zofii, które wraz ze swoimi partnerami zdecydowały się na wzięcie wieloletniego kredytu i na zakup domu w Szkocji. Anne White takie zachowanie przypisuje rosnącej z wiekiem potrzebie stabilizacji i chęci założenia rodziny. Jej zdaniem po roku 2004 wielu dwudziestokilkulatków wyemigrowało ze względu na chęć przeżycia przygody i czegoś nowego oraz zdobycia międzynarodowych, niekoniecznie zawodowych, doświadczeń (por. Kaźmierska, Piotrowski, Waniek 2011). Po dekadzie w życiu wielu z nich pojawiają się nowe życiowe cele, związane np. z założeniem rodziny i następuje przebudowa tożsamości, często wskutek negocjacji z partnerem lub partnerką. Za ilustrację obserwacji White służyć może fragment wypowiedzi 36-letniego Krzysztofa, który po powrocie do Polski wyemigrował ponownie do Anglii:

czuję się jak taki nomada, bo statystycznie, średnio przeprowadzam się raz na rok (4) i właśnie czuję się taki wyrwany z gniazda, bo przydałoby się zapuścić jakieś korzenie, ale nie mam jakiegoś wielkiego parcia na to. Jakoś tak trochę tak ta moja dziewczyna, ona tak bardzo chce, ma parcie na rodzinę.

Osoby, które wróciły do Polski na próbę, często znajdują się w sytuacji, która nie przystaje do ich wcześniejszych wyobrażeń na temat życia po powrocie. Prowadzi to do refleksyjnej oceny dotychczasowej konfiguracji najważniejszych celów i albo „podkulenia ogona”, rezygnacji z części instrumentalnych celów i stopniowej akceptacji zastanej sytuacji, albo decyzji o re-emigracji – łatwiejszej o tyle, że zachowane zostały transnarodowe kontakty.

Powrót jako wybór moralny

Jest to typ motywacji do powrotu, wynikający z pragnienia realizacji projektu życiowego opartego na *nieinstrumentalnych celach*, takich jak np. życie rodzinne, opieka nad starzejącymi się rodzicami czy chęć realizowania swoich pasji. Jednocześnie ten typ motywacji do powrotu jest względnie niezależny od zawodowej sytuacji w kraju emigracji. Na osi kierunku *powrót jako wybór moralny* mieści się kategorii „powrotu do” Polski, w której z perspektywy emigranta pojawia się większa szansa realizacji najważniejszych celów (*ultimate concerns*). Na przykład, w przypadku Mirosława była to próba naprawy nadszarpniętych, w wyniku jego długiej nieobecności, relacji z żoną i dziećmi. Tak z kolei o konieczności powrotu z emigracji mówi Roman: „Ja bardzo skromnie żyłem, znaczy oszczędnie, bo nad każdą rzeczą się zastanawiałem, oczywiście została tutaj żona, dziecko, więc musiałem jak najszybciej i jak najwięcej zarobić i wrócić”.

Powrót ten często wiąże się z następującą podczas emigracji rekonfiguracją ostatecznych celów emigranta. Tak swoją historię powrotu opisuje Radosław:

Szczerze mówiąc, miałem plan jechać dalej na zachód, do Irlandii, bo w trakcie kursu, znaczy się tego pobytu w Szkocji, miałem dwa razy okazję wyjechać do Irlandii, choćby wakacyjnie na tydzień. Potem mi

się to spodobało i chciałem się zaczepić właśnie tam, szukając szczęścia. Natomiast jakoś tak wyszło, że... czynniki w sumie chyba takie osobiste (...) Ja (...) po skończeniu tych studiów wróciłem na jakiś czas do Polski, na jakiś tydzień, dwa, kompletnie nie mając zamiaru zostać, jakoś się tak rozwinęła, powiedzmy, sytuacja personalna wraz z jakimiś tam osobami, właściwie jedną zaangażowaną, że zdecydowałem się jednak wrócić. To wyszło megaspontanicznie, pamiętam, to była moja koleżanka, która potem została po prostu moją dziewczyną.

Migracja postrzegana jest jako pouczające doświadczenie, ukazujące, „co jest w życiu naprawdę ważne”. Mirosław, jak twierdzi, dopiero na emigracji zrozumiał, jak ważna w życiu jest rodzina, jednak po wynikającej z emigracji ponadrocznej rozłące z żoną nie udało mu się uratować małżeństwa i nie widząc innego sensu pozostawania w kraju, wrócił do pracy w Szkocji.

Znamienne, że podczas Narodowego Spisu Powszechnego w 2011 roku większość emigrantów deklarowała wyższe zarobki lub możliwość lepszej pracy jako główne powody wyjazdu z Polski, jednak wśród osób, które wróciły do kraju, jako główny powód powrotu wymieniana była tęsknota za rodziną (GUS 2013).

Powrót jako azyl

Ostatni opisywany typ powrotu jest traktowany jako „wyjazd z” kraju emigracji oraz „ucieczka od” negatywnych doświadczeń emigracji. Ten typ motywacji do powrotu wiąże się z dążeniem do realizacji *nieinstrumentalnych celów* i z szukaniem poczucia bezpieczeństwa.

Na powrót, traktowany jako azyl, wpływ mogą mieć, np. problemy z prawem – te istotnie wpłynęły na decyzję o powrocie ze Szkocji zawodowego kierowcy Leszka:

I oni [szefowie – dop. M.K.] mnie upychali tu i tam, ale to zarobki spadały w dół, w dół. A ja już taki trochę, że tak powiem, nastawiony byłem na zjazd do kraju, no bo to Kasia, bo to i tamto. [Jeszcze twoje punkty – wtrącenie Kasi, dop. M.K.]. No i jeszcze do tego doszły moje punkty karne, których było aż jedenaście, a może i dwanaście. A do pracy biorą przy sześciu. Sześć można mieć maksimum, tylko że ja miałem, że tak powiem, kombinowałem z prawem jazdy.

Ostatecznie pracodawca dowiedział się o przekroczeniu przez Leszka limitu punktów karnych dopuszczalnego dla zawodowego kierowcy i jak opisuje mój rozmówca: „zweryfikował, że brakuje 5 punktów na mojej kartce... No i z 11 punktami mówi: sorry, Winnetou, ale nic z tego nie będzie”.

Powrót jako azyl wynikać też może z rozstania z partnerem czy utraty pracy. Do powrotu tego typu dochodzi zazwyczaj spontanicznie, tak jak w przypadku 26-letniej Agnieszki:

Mój były coraz bardziej mnie denerwował, jak to bywa właśnie w moim przypadku, więc stwierdziłam, że mam go dosyć i wracam do Polski. (..) I jestem... O, nie wiem, dlaczego tak wyszło... To są wszystkie decyzje podejmowane pochopnie w moim przypadku, są kompletnie nieprzemysłane. Jak mnie wkurzał, to trzeba było go zostawić i zostać w tej Anglii, a nie wracać, ale co tam.

Spontaniczny powrót ułatwia nowa struktura możliwości i wstąpienie Polski do Unii Europejskiej. Praktyczne zniesienie granic w połączeniu z relatywnie tanimi możliwościami podróży między Wielką Brytanią a Polską doprowadziło do zmiany percepcji emigracji, która przestała kojarzyć się z licznymi formalnymi wymogami czy ponoszeniem wysokich kosztów finansowych. Nowa struktura możliwości ułatwia również reemigrację. Przykładowo,

po powrocie do Polski Bartosz stwierdził: „No ja potrafiłem w tym momencie być dosyć elastycznym, no dobra, wróciłem, jest OK, ale mogę wrócić z powrotem”. O zmianie, która zaszła, świadczyć mogą wspomnienia Romana o panującym dawniej wśród emigrantów w Wielkiej Brytanii strachu przed nawet krótkim wyjazdem do Polski:

Wyjechałem do Polski pierwszy raz w momencie kiedy wchodziliśmy do Unii, to było pod sam koniec kwietnia, a weszliśmy chyba 1 maja [2004 – dop. M.K.], tak?

– Tak.

I ja wyjechałem pod koniec kwietnia. Oczywiście, wszyscy się pukali w głowy itd. Jak wyjedziesz [z Wielkiej Brytanii – dop. M.K.], to nie wjedziesz drugi raz. Ja mówię: słuchaj, wjadę, i jeszcze na dowód osobisty, tak miało być, ale nikt w to nie wierzył. Nikt z moich tam znajomych nie wierzył, że to się uda, mieli stracha, że ja nie wjadę. Oczywiście wjechałem na dowód osobisty. No nie chcieli wierzyć. Ich wyobraźnia nie sięgała, dzisiaj się może wydać dziwne, ale to nie było tak dawno.

Poczucie bezpieczeństwa (także ekonomicznego), do którego prowadzić ma powrót jako azyl, poszukiwane jest przez niektórych młodych migrantów w domu rodzinnym. Przykładowo Zofia, z powodu wysokich w stosunku do zarobków cen wynajmu mieszkań w Polsce oraz niskiego zasiłku dla bezrobotnych, zdecydowała się po powrocie zamieszkać z rodzicami w małym mieście.

No i ten zasiłek był w wysokości, przepraszam, pięciuset złotych, pięćset, pięćset coś, więc, no [śmiejch] ciężka sprawa. Całe szczęście, że mogłam mieszkać z rodzicami, więc to, yyy, no jakby, chociaż coś.

Jednak z czasem pojawiać się mogą napięcia w relacjach z rodzicami i dążenie do doświadczonej już niezależności. Tak też potoczyła się historia Zofii:

no jakby moi rodzice są kochani, iii, no ale, po prostu w pewnym momencie człowiek chciałby się usamodzielnić, wiadomo, że to... No zwłaszcza też, że ja (...) byłam nieograniczona, bo żyłam przecież sama, radziłam sobie świetnie i teraz powrót do rodziców był takim trochę, jakby takim krokiem w tył.

Podobnie jak w przypadku *powrotu jako testu*, także w sytuacji *powrotu w poszukiwaniu azylu* prowadzące do niego strukturalne uwarunkowania oraz konfiguracja najważniejszych celów mogą ulec zmianie. Wśród migrantów powrotnych następowała wtedy ponowna ocena projektu życiowego i refleksyjne podjęcie decyzji o dalszych działaniach. W przypadku Leszka po trzech latach, gdy zebrane przez niego punkty karne uległy kasacji, zdecydował się na ponowny wyjazd do Szkocji i podjęcie pracy. Agnieszka, która pogodziła się z rozstaniem z partnerem, ostatecznie znalazła w Polsce zadowalającą ją pracę i pomimo ofert pracy od byłego pracodawcy w Anglii zdecydowała się pozostać na razie w Polsce.

Podsumowanie

Celem artykułu było zbadanie biograficznych procesów nadawania znaczeń decyzji o powrocie poakcesyjnych emigrantów do Polski. Przeprowadzona w teoretycznych ramach krytycznego realizmu analiza historii życia migrantów powrotnych z Wielkiej Brytanii do Polski uwypukliła, po pierwsze, rolę czynników ułatwiających lub utrudniających realizację projektu życiowego emigrantów i ich wpływ na decyzję o *kierunku* powrotu, podsumowanych jako „powrót do” oraz „wyjazd z”. Po drugie, analiza wskazała na dwa typy celów, których realizacja skłania do powrotu. *Cele instrumentalne* oraz *cele nieinstrumentalne*,

w zestawieniu z *kierunkiem powrotu*, stały się podstawą do stworzenia typologii znaczeń nadawanych powrotom przez poakcesyjnych emigrantów.

Zaobserwowano, że w przypadku gdy występowały różne czynniki jednocześnie, składające do powrotu oraz do pozostania na emigracji, ostateczna decyzja wynikała z refleksyjnej oceny przez migranta jego indywidualnej konfiguracji najważniejszych celów i tego, w jakim stopniu powrót może przyczynić się do ich realizacji. W konsekwencji refleksyjności dochodziło do utrzymania lub zmiany hierarchii najważniejszych celów, a co za tym idzie – projektu życiowego migrantów. Kolejnym elementem procesu pozostania na emigracji lub powrotu do kraju była ocena przez migranta strukturalnych możliwości i podjęcie adekwatnych działań – będących przejawem sprawstwa – mających pomóc w realizacji obranego życiowego projektu.

Indywidualna decyzja o powrocie była we wszystkich badanych przypadkach pochodną kilku czynników sklasyfikowanych w zaproponowanej typologii motywacji do powrotu. W przeciwieństwie do ekonomicznych teorii traktujących powrót jako konsekwencję racjonalnej jednostkowej decyzji opartej na kalkulacji ekonomicznych zysków i strat nie w każdym przypadku można mówić o jednej, tym bardziej wyłącznie ekonomicznej, przyczynie powrotów.

LITERATURA

Anacka M., Fihel A. 2013, *Charakterystyka migrantów powracających do polski oraz ich aktywność zawodowa na rodzimym rynku pracy*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, nr 4, s. 57–71.

Archer M.S. 2007, *Making our Way through the World*, Cambridge University Press, Cambridge.

Archer M.S. 2013, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.

Babiński G. 2008, *Return Migration Revisited*, w: *Homecoming. An Anthropology of Return Migrations*, red. E. Nowicka, H. Firouzbakch, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, s. 21–30.

Bakewell O. 2010, *Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, nr 10, s. 1689–1708.

Bieńkowska D., Ulański C., Szymańska J. 2010, *Migracja powrotna w województwie dolnośląskim. Skala zjawiska, potencjał oraz pogłębiona charakterystyka powracających*, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków.

Brzozowski J. 2012, *Transferability of Return Migrant's Skills and Their Integration in the Regional Labour Markets*, w: *Skills Monitoring in European Regions and Localities. State of the Art and Perspectives*, red. C. Larsen, R. Hasberg, A. Schmid, E. Atlin, J. Brzozowski, Rainer Hampp Verlag, München, s. 249–257.

Cassarino J.P. 2004, *Theoretising Return Migration: the Conceptual Approach to Return Migrants Revisited*, „International Journal on Multicultural Societies”, vol. 6, nr 2, s. 253–279.

Castles S., Miller M.J. 2012, *Migracje we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Cieslik A. 2011, *Where Do You Prefer to Work? How the Work Environment Influences Return Migration Decisions from the United Kingdom to Poland*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, vol. 37, nr 9, s. 1367–1383.

Domecka M. 2013, *Wprowadzenie*, w: M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, s. XLI–LIV.

- Dustmann C., Itzhak F., Yoram W. 2011, *Return Migration, Human Capital Accumulation and the Brain Drain*, „Journal of Development Economics”, vol. 95, nr 1, s. 58–67.
- Dustmann C., Weiss Y. 2007, *Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK*, „British Journal of Industrial Relations”, vol. 45, nr 2, s. 236–256.
- Eade J., Drinkwater S., Garapich M.P. 2007, *Polscy migranci w Londynie – klasa społeczna i etniczność*, Centre for Research on Nationalism, Ethnicity and Multiculturalism at the Universities of Surrey, Londyn, <http://www.surrey.ac.uk/cronem/files/RAPORT-finalny.pdf>.
- Class and Ethnicity: Polish Migrant Workers in London*, London.
- Engbersen G., Snel E., De Boom J. 2010, *A Van Full of Poles: Liquid Migration from Central and Eastern Europe*, w: *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*, red. R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Pantîru, Amsterdam University Press, Amsterdam, s. 115–140.
- European Commission 2013, *EU Measures to Tackle Youth Unemployment*, Brussels.
- Fihel A., Grabowska-Lusińska I. 2010, *Wstęp*, w: *Poakcesyjne powroty Polaków*, red. I. Grabowska-Lusińska, CMR Working Papers, nr 43/101, Ośrodek Badań nad Migracjami, Warszawa, s. 5–8.
- Giddens A. 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Glaser B. 1992, *Basics of Grounded Theory Analysis*, The Sociology Press, Mill Valley.
- Glaser B., Strauss A. 2009, *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009, *Emigracja ostatnia?*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grzymała-Kazłowska A. 2013, *Ku socjologii mobilnego społeczeństwa? Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologia*, „Studia Socjologiczne”, nr 3, s. 31–52.
- Ho C., Alcorso C. 2004, *Migrants and Employment: Challenging the success story*, „Journal of Sociology”, nr 40 (3), s. 237–259.
- Iglicka K., Ślusarczyk M. 2010, *Powroty z migracji w polityce państwa i dyskursie medialnym*, w: *Poakcesyjne migracje powrotne Polaków: geneza, przyczyny i konsekwencje*, red. K. Iglicka, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa, s. 76–92.
- Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2013* 2014, GUS, Warszawa.
- Każmierska K., Piotrowski A., Waniek K. 2011, *Biographical Consequences of Working Abroad in the Context of European Mental Space Construction*, „Sociological Review”, vol. 60, nr 1, s. 139–158.
- Konecki K. 2000, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Markowitz F., Stefansson A.H. 2004, *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, Lexington Books, Lexington.
- Migracje zagraniczne ludności. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2013*, red. Z. Kostrzewa, D. Szałtys, GUS Warszawa.
- Mrozowicki A. 2013, *Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer*, w: M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, s. VII–XL.

- Mrozowicki A., Turk J.D., Domecka M. 2013, *Introduction: the Need for Realist Biography in European Policy Studies*, w: *Realist Biography and European Policy. An Innovative Approach to European Policy Studies*, red. J.D. Turk, A. Mrozowicki, Leuven University Press, Leuven, s. 13–42.
- Nowicka E. 2009, *Introduction. The Study of Return Migrations*, w: *Homecoming. An Anthropology of Return Migrations*, red. E. Nowicka, H. Firouzbakhch, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, s. 9–20.
- Okólski M. 2009, *Modernizacyjna rola migracji*, CMR Working Papers nr 46/104, Ośrodek Badań nad Migracjami, Warszawa.
- Poakcesyjne migracje powrotne Polaków: geneza, przyczyny i konsekwencje 2010, red. K. Iglicka, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Porpora D.V. 1998, *Four Concepts of Social Structure*, w: *Critical Realism: Essential Readings*, red. M.S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, A. Norrie, Routledge, London, s. 339–355.
- Schütze F. 1984, *Kognitive figuren des autobiographischen stegreiferzählens*, w: *Biographie und soziale Wirklichkeit: Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, red. M. Kohli, R. Günther, J.B. Metzler, Stuttgart, s. 78–117.
- Schütze F. 2007, *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews – Part One and Two*, „European Studies on Inequalities and Social Cohesion”, nr 1–2, s. 153–298.
- Spano A., Perone E., Domecka M. 2013, *Biographical Costs of Transnational Mobility in the European Space*, w: *Realist Biography and European Policy. An Innovative Approach to European Policy Studies*, red. J.D. Turk, A. Mrozowicki, Leuven University Press, Leuven, s. 93–114.
- Strauss A., Corbin J.M. 1998, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Sztompka P. 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Vertovec S. 2009, *Transnationalism*, Routledge, London.
- White A. 2014, *Polish Return and Double Return Migration*, „Europe-Asia Studies”, vol. 66, nr 1, s. 25–49.
- Zimmermann K.F., Zaiceva A. 2012, *Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants during the Crisis*, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit – Institute for the Study of Labor, Bonn.

**RETURN MIGRANTS FROM THE UNITED KINGDOM TO POLAND.
REASONS FOR RETURN FROM THE BIOGRAPHICAL PERSPECTIVE**

KEYWORDS RETURN
MIGRATION,
CRITICAL REALISM,
AUTOBIOGRAPHICAL
NARRATIVE INTERVIEWS,
REASONS FOR RETURN
MIGRATION, POLAND,
UNITED KINGDOM

SUMMARY The paper takes critical social realism and realist biographies approach as a theoretical framework. Based on the empirical research on the return migration from the UK to Poland this paper examines the meaning ascribed by migrants to their decision about coming back to their home country. The reasons for return are divided depending on the *direction of return*; namely *departure from* the emigration country and *return to* Poland. The second criterion of division is the *concern, to which the return is supposed to lead*. In the last section of the paper proposed is the typology, which consists of four types of return.